

1 - 'een goed gesprek'

De theorie aangaande de eenzijdige bedrieglijke gehechtheid die zoveel luikjes in mijn geest deed openklappen dat een ander luikje dichtviel door de dreun werd me meegedeeld op een dag vroeg in de maand juli van het jaar 1962. Hoe was het op die dag gesteld met de bodem waarin het theoretische zaad kwam gezaaid?

Toen ik daar bij Keulen langs de weg stond was ik twintig jaar oud en student in de kunstgeschiedenis. Kort tevoren was een groot tentamen in de archeologie afgelegd en vandaar het doel van de reis, Griekenland. In deze termen was het avontuur dan ook aan de omstander uitgelegd. Voor mezelf echter wist ik ook een andere reden. Het was de vierde liftreis die me verder moest brengen dan België en de tweede die zonder gezelschap werd ondernomen. Door deze ervaring bijgelicht wist ik al vooruit wat speciaal voor mij het belangrijkste profijt van deze manier van reizen was. Dit profijt was een stukje therapie. Ik was ziek, wist ik al sinds lang – onder andere ziek in het hoofd. En dat niet maar zo'n beetje. Het ongerief dat de horizon verduisterde bestond uit een assortiment van handicaps dat niet slechts hinderlijk was maar dat zelfs niet overzichtelijk kon worden genoemd. Destijds in 1962, met

nog slechts een enkele manische psychose achter de rug, was een psychogene, dus neurotisch aangedreven vorm van de manische depressie nog het minst opvallende stuk van de collectie. Veel meer in het oog liep een spraakgebrek en nog hinderlijker voor het leven van alledag was een furieuze en voor 90 % alleen maar tijdverslindende denkdrijf; het zogeheten 'malen'. Zelfs van het minimale deel ervan dat toch nog vruchtbaar bleek weet ik me slechts fragmenten te herinneren en de vergetelheid van wat voor het geheugen ongrijpbaar blijft spijt me niet. Zoals vaker valt op te merken bij denkers van deze soort, men ziet ze hun betogen wel eens afsteken tegen de tegels van de straat, werd de denkdrijf ook beleefd in retorische vormen. De denker stelt zich er dus een publiek of tenminste een gehoor bij voor. Ik dacht niet slechts maar vaak genoeg sprak ik tegelijk, in gedachten. En met regelmaat zocht de drift zich een weg in de bizarre vormen van de dagdroom, met de eigen persoon in rollen verplaatst waarvan het retorische bereik het beschikbare gehoor van het gewone bestaan met een veelvoud overtrof. Ogenschijnlijk zonder neurotische oorzaak - aan gewone aanleidingen was geen gebrek - was een stemming van chronische melancholie en daarmee verbonden een verlangen naar de rust van het niet-zijn, dus van de dood zonder vervolg; een verlangen dat het leven van week tot week en vaak genoeg van dag tot dag begeleidde. Voor de lange termijn was al sinds zeker een jaar de laatste grens gesteld rond het einde van mijn studietijd.

Maar ook vandaar die reizen naar verre landen en trouwens de studie in de kunstgeschiedenis. Want waarom niet. Pret op de valreep, ook dat was een punt van het

programma. Het leven langs de weg, op een minimumbudget en op de bonnefooi, kon me iets van die pret bezorgen zonder me te straffen met het gevoel van een vlucht. Ze bracht de drukte in het hoofd naar een draaglijker toerental terug, gewoon door wat deze vorm van vervoer aan afwisseling bracht en aan avontuur. Zelfs schiep ze enige ruimte voor de lokroep van het zintuig, zolang als de reis mocht duren en ook nog in de eerste weken erna. Pas de liftreis gaf me een gevoel dat ik leefde en zelfs een gevoel alsof het leven nog wel een tijdje duren kon. En ook als dat laatste anders mocht uitpakken, zoals te Amsterdam de verwachting placht zijn, dan nog was ik nu eenmaal in deze wereld verzeild geraakt en niet in een andere. En het minste genoegzaam waarop ik mezelf het recht kon geven moest wel zijn dat ik haar ook nog een beetje zou hebben bekeken voordat ik haar verliet.

*

Een dag in de maand juli van 1962: het is alweer zo ver terug in de tijd. En wat me van de dag interesseert is een ervaring waarvan de belangrijkste helft zich afspeelde in het innerlijke boudoir. Wat valt van een dergelijk verleden nog te registreren?

Voor een praktisch antwoord op deze vraag kwam een bijkomstig aspect van de manische depressie me te hulp. Het aspect bestaat in de periodieke verdringing van recente ervaring, bij elke omslag van de ene toestand naar de andere en omgekeerd. Minder dan twee jaar na die ene dag in 1962 zou ook het grootste gedeelte van deze herinnering naar een verborgen archief zijn verdreven. Daar bleef het dus

gevangen en wel voor een duur van nog zestien jaar. Toen, vanaf de zomer van 1980 dus, werd middels een aantal sessies achter de typemachine onder andere dit verleden definitief en tot in de bijzonderheden opgerakeld.²

Beelden van ooit werden opnieuw gezien, gevoelens van ooit opnieuw beleefd. En heet van de naald werden ze genoteerd, met een resultaat op papier dat bleef bewaard in mijn kast. Nu het geheel weer naast me op de schrijftafel ligt splits ik het in twee delen. Het eerste deel boekstaaft de ontmoeting met de gastheer van de Autobahn die mij deelgenoot maakte van zijn theoretische inzichten en mijn onmiddellijke reacties daarop. Het tweede deel, dat pas volgt na een hoofdstuk met een uitvoerig verkenning van de bodem waarin het theoretische zaad kwam gezaaid, behelst de verwerking van de ervaring al vanaf enige minuten na de ervaring zelf – een verwerking die in de terugblik bezien neerkwam op een bekering.

Uit mijn therapeutische schrijfsels van 1980 haal ik aan:

Angst en een sterke Kraft en niet te vergeten de innerliche Unruhe: de eerste keer dat ik over zulke menselijke ervaring een samenhang te overdenken kreeg was in de zomer van 1962, toen die ex-nazi erover begon. Ik was op weg naar Griekenland, liftend, maar het geluk had me nog niet verder dan de Aachener Abzweig bij Keulen gebracht. Het

---

² Nog verstoken van deze bijzonderheden is het artikel *Prima della Rivoluzione*, 5-11-1975 in *Het Gewicht*, met daarin een verslag van wat in dat vroege uur het geheugen wilde aandragen van het ervaren dat in dit essay het eerste en het derde hoofdstuk vult.

was al halverwege de morgen toen ik daar stond en het regende. En de vorige auto had me afgezet op een viaduct waar een stopverbod gold en het voor voetgangers verboden was. Maar ik stond nog geen kwartier of kijk, de mens was goed van binnen, er stopte een grijze Mercedes met een snerpende glijder over het natte beton. Bijna vlak voor mijn neus stond hij stil. Ik keek naar binnen: er zat een heer van middelbare leeftijd achter het stuur. Grijze borstelkuif, rode adertjes in het gezicht, een grijze loden jas. Hij bleef rechtop zitten maar wenkend met een kort gebaar beval hij me naast hem plaats te nemen. - Wel, graag! dacht ik. De rugzak ging op de achterbank en ik voorin. - Gutenmorgen, danke schön... En - *tjoe!* Naar Frankfurt moest hij helemaal! Ik leunde voldaan achterover, nadat eveneens op bevel de veiligheidsriem was vastgemaakt.

Hoe mijn gastheer op het onderwerp kwam zou me ontschieten maar het was er vrijwel meteen: Duitsland en de oorlog. Zonder omslag gaf hij me te kennen dat destijds, in 1933 en ervoor en erna, ook hij van de partij was geweest. Van de Partei, jawel, van de NSDAP. *'Ich war auch dabei.'* Ook hij had toen in Hitler de goede oplossing voor de problemen van Duitsland gezien. Daarom had ook hij op hem gestemd. Daarom had hij eraan meegedaan. Actief, jawel.

- Tjeeezus... was alles wat ik voorlopig dacht.

Wat hij wel wilde erkennen, achteraf, dat was

dat alles anders gelopen was dan hij in 1933 had gehoopt en verwacht. Dat moest hij wel toegeven. En dat wilde hij ook toegeven, royaal. Hij had dan ook spijt van zijn keuze gehad. Maar dat betekende niet dat het in 1933, in de situatie die toen aan de orde was, alleen maar een foute keuze was geweest. Nee, dat moest ik niet meteen denken. Dat was juist nièt zo geweest. Daarom had hij van zijn keuze ook nooit berouw gehad. Ook nu niet, nee, nog altijd niet. *'Ich habe es bedauert'* - een didactisch gebaar voegde kracht aan de woorden toe - *'aber es hat mich nie bereut.'* - Nee, vervolgde hij zonder mijn reactie af te wachten. - Dat zou alleen maar schijnheilig zijn. Daar had hij gewoon geen reden voor. Hij had zich vergist, jawel, maar niet voor zijn *geweten*. Daarvan was hij overtuigd, nog altijd. Dat wist hij zelfs zeker. Zijn *persönliches Gewissen* - zijn rechterhand hand greep beeldend naar zijn borst - nee: dat verweet hem niets. -

Hoe hij dat zo wist? Wel - ik moest weten: het was niet ter wille van het eigen belang dat hij voor Hitler had gekozen. En ook niet omdat hij de theorie van het nationaal-socialisme van a tot z onderschreef. Nee, dat was het niet. Die theorie, die was hem eigenlijk *gleichgültig* geweest. En dat gedoe om de joden, ja natuurlijk, dat was toch eigenlijk maar onzin geweest. Nee, zo moest ik het niet opvatten. Er was iets anders geweest. Hij had... *na ja*, erg belangrijk was het misschien niet... Maar toch, zo was het geweest, in 1933 al - hij had

een *eigen* theorie. *Na ja...* -

Nu boog hij zich naar mij toe, met duim en wijsvinger iets aanduidend dat kennelijk maar heel klein was.

- *Na ja ...* Nur eine *kleine* Theorie. Vielleicht ja gar nicht wichtig. Maar toch - ging hij verder - wat hij toch staande wilde houden, ook nu nog, *im Grunde* hield hij die theorie, zijn eigen theorie, nog steeds voor juist. Op grond van dezelfde theorie stemde hij nu, in 1962, voor Adenauer. Immers - *im Grunde* waren de problemen van Duitsland niet veranderd! En ze zouden ook niet zomaar veranderen. Zijn theorie zou geldig blijven, nog lange tijd...

'Der deutsche Mann', zette hij uiteen toen hij weer recht voor zijn stuur zat, 'hat Angst'.

De gewone, gemiddelde Duitse man bedoelde bij daarmee. De doorsnee Duitser - *der kleine deutsche Mann*. Zoals bijvoorbeeld de werknemers van zijn fabriek. Brave mensen, jazeker wel. Van nature *was* de Duitse man niet slecht. Helemaal niet, eigenlijk. Maar wel was er een probleem met ze. Want gelukkig, van nature, nee, dat waren ze niet... Ze hadden angst. *Eine grosse Bange* - weer greep de rechterhand naar de borst - ja, eh ... *irgendeine innerliche Unruhe*. So könnte man 's vielleicht auch nennen. Das könnte 's vielleicht auch *sein...*'

Even trok hij de schouders op. - En daarom, zo ging hij door, - alleen daarom had hij voor Hitler gekozen. Ja: om zijn eigen theorie. Want het was

die angst, die onrust, die maakte dat de gewone, gemiddelde doorsnee Duitse man iets nodig had dat boven hem stond. Iets waarvan hij *voelde* dat het boven hem stond. - Ein starker Mann, een krachtige figuur... - van bovenaf drukte nu de rechterhand krachtig neer op de lucht: - *irgendeine starke Kraft*. So etwas. Niet om ze in toom te houden, nee, want daar ging het helemaal niet om. Ze waren niet zo slecht. Het was alleen maar omdat de gewone, de gemiddelde Duitse man *im Grunde* geen gelukkig mens was. Door die Unruhe, door die Angst. Gelukkig, dat werd een Duitser pas door het voelen van zo'n sterke Kraft. Van iets dat boven hem stond. Iets waarvan hij kon *voelen* dat het boven hem stond.

- Das gibt ihm Führung und ein Bischen Ruhe, zei hij, nu met een zeker mededogen in de stem. - Und das *braucht* der deutsche - ja, nicht alle! - nun einmal für sein Glück. - Ja warum? - In een gebaar van niet-weten ging de rechterhand weer even van het stuur. - Sonst wäre die Welt zu gross für ihn, zu leer vielleicht... So etwas. -

- Maar, vervolgde hij, - als de gewone, de gemiddelde, de arbeidzame Duitse man, neem maar gewoon een werknemer van zijn fabriek, zo'n sterke Kraft boven zich wist, dan voelde hij niet alleen de leiding die daarvan uitging of de discipline. Nee, het was meer, iets anders ook. Het luchtte hem ook op. Het gaf hun rust. Ja, en vertrouwen. Dat bleek al doordat ze hun werk veel beter konden doen. Met meer arbeidsvreugde, met

meer toewijding. Dat de Duitsers een arbeidzaam volk waren, zoals ze in het buitenland altijd zeiden, dat was waar, jazeker, want werken daar hielden ze van. Maar je moest ze wèl de gelegenheid geven. En het was niet redelijk om zoveel vlijt te verwachten van een volk dat *im Grunde* niet gelukkig was. -

- En gelukkig, herhaalde hij, - dat werden ze pas door het voelen van een sterke Kraft. Hijzelf zag dat elke dag bewezen, op zijn fabriek. En zo was het overal in Duitsland. Zo was het altijd geweest en zo zou het blijven. En in 1933... Wel, in 1933 was Hitler zo'n sterke Kraft geweest, voor de Duitsers van dat moment een uitkomst. En nu, in 1962, kon hij zelf alleen maar ingenomen zijn met een man als Adenauer die hetzelfde voor de Duitsers kon betekenen als wat Hitler in 1933 had betekend. En die geen oorlogsplannen had.

Terwijl mijn gastheer sprak van het geluk van de kleine Duitse man - al vóór Bonn begon hij over iets anders - zag ik beelden voor me van jonge soldaten aan het Oostfront, zwoegend in de sneeuw. En beelden van mensen in Duitse steden, panisch vluchtend voor de vuurzee van een bombardement. Daar zei ik ook iets van, meteen al. Maar niet te veel, natuurlijk. Per slot van rekening was het *zijn* vriendelijkheid die me nu naar Frankfurt bracht. En het zou onbeleefd zijn om hem niet even te laten uitpraten. - En, dacht ik ook nog: - hij *had* toch al spijt? Hij wist toch zelf al dat hij zich had vergist? -

De uiteenzetting over het ongeluk en het geluk van zijn landgenoten was al bijna afgerond toen mijn gastheer naar het kastje in zijn dashboard wees, met een sommerend gebaar. Ik moest het kastje openmaken. Het bevel werd uitgevoerd en een nieuwe schrik volgde. In het kastje lag een voorraad chocoladerepen opgetast.

'Nimm!' zei hij.

'Eh, pardon?'

'Nimm!'

- Tjeeezus, dacht ik weer. - Dat óók nog!

'Nimm! Nimm!'

-Ja, godjezuschristus, dacht ik. - Wat nu?

'Nimm! Nimm!!'

'Eh, nein danke. Ich...'

'Nimm!'

-Tjeeezus, dacht ik. - Dat borstelhoofd hier naast me... het was niet eens *zomaar* een nazi... Zo'n Mercedes en die bazige manieren - die hoorden duidelijk in de *organisatie* van de vereniging thuis! Het model van een schurk...!

'Eh... ich mag kein Chocolad. Heute.'

'Nimm!! Nimm!! 's brauchen Sie für die Reise...!

'Ja, eh...' – Verdomd, zocht ik nu. - Wat is 'straks' in het Duits?

Ik dacht aan J.B. Charles.

*

Het was 1962, ik was twintig, linksig en nieuwsgierig naar allerhande moderne ontwikkeling. En ach. Welke Hollandse jongeman in dezelfde omstandigheid zou in deze situatie nièt aan J. B. Charles hebben gedacht? Charles, de man van het Verzet, van het èchte Verzet, de man die wist waarvan hij sprak als het over de oorlog ging. En Charles de man van boeken als *Volg het spoor terug* en *Van het kleine koude front*. Charles die het Duitsland van Hitler véél erger vond dan het Duitsland van Ulbricht waar tegenwoordig iedereen zo bang van was. Die had gezocht naar de kern van alle fascisme en die een kern had gevonden. De lust tot het geweld, zoals ieder mens zo'n lust in zich meedroeg, dat was volgens Charles die kern. Het was ook Charles die wist waar het gevaar nog altijd op de loer lag en hoe het te herkennen was, zelfs tot in zijn ongewelddadige randverschijnselen. Ja: in een gewone militaire parade, in het Wilhelmusgevoel, in runentekens gekerfd in eikenhout. Charles die het fascisme had gewezen als een manifestatie, nee: als *de* manifestatie *van het Kwaad*.

Hoe gretig had de jeugd, of tenminste de jeugd van het commentaar vanaf de zijlijn, het spoor gevolgd. En hoe gretig had zij zich gestort in de jacht op de moordenaars onder ons. Een burgemeester in Zuid-Holland die in 1938 de hand van Mussert had geschud, een Hollandse komiek die nog in 1940 op een toneel in Berlijn was gezien, een scribent in de Telegraaf wiens taal de termen van Max Blokzijl in herinnering bracht...

Ook mij had Charles de ogen geopend en grote vragen in een ander licht doen zien. Zodat ik nu, met de eigen blik gericht op een stapeltje chocoladerepen in het dashboard van de Mercedes van een gewezen nazi zonder berouw, wel

denken moest aan Charles.

Mijn verslag van 1980 bericht me van het directe vervolg:

'Nimm doch!'

Nu gebaarde hij ongeduldig. 'Du kannst alles nehmen! Erspart dir sowieso ein Mahl!'

'Eh ja..', zei ik. 'Eh ... Nachher. Vielleicht.' - Wat zou Charles denken van zoiets? -

'Nimm doch..! 's ist gut für ihr Gesund! Brauchst du dir kein Mahl zu kaufen. Kannst du dein Geld sparen für die Reise...! Bist kein Kapitalist, was?!'

Dat klopte. En ik dacht: nou ja... - *volgens Charles* was die man het model van een schurk. Charles, die ook een gewone Oostfrontsoldaat al rijp voor de kogel vond. Gewoon tegen de muur ermee en dan van paf. Moest het ook aan mij een gedrag voorschrijven? -

Plotseling, in een korte flits, zag ik een Citroën 2CV weer voor me die op de Aachener Abzweig langs me voorbij was getuft. En ik zag weer de boosaardige grijns achter het stuur van dat verantwoorde vehikeltje. - De priester, had ik gedacht, de Leviet. -

- Ach, val dood! - riep ik nu met terugwerkende kracht het wagentje na. - Krepeer in je verantwoord ribfluweel! Alsof ik niet wist *waarom* ik naar Griekenland ging...! Als ik het nog even kon volhouden, als ik de komende winter door kon rollen tot ik de volgende zomer *weer* op reis kon gaan, naar *Spanje* desnoods en dan maar *zonder 2CV...* dan

kon ik daar die nazi voor bedanken en niet J.B. Charles. –

Ik pakte een chocoladereep. Maar ik keek goed naar het merk voordat ik het wikkel losscheurde.

*

Tot Bonn ongeveer bleef het zachtjes regenen, daarna was het droog. Voorbij Koblenz begon de zon door te breken, bij tussenpozen en nog nat in de plassen van de vluchtstrook. Het was juli al, maar tot dan toe was de zomer niet best geweest. Dit was de eerste keer sinds weken dat ik de zon zag schijnen. Of misschien was het alleen maar de eerste keer dat ik er bewust op lette.

Het betoog naast me ging verder, eerst over Adenauer en daarna over De Gaulle. En vervolgens over de Frans-Duitse entente die hij alleen maar goedkeuren kon in verband met een andere theorie die hij nog had. En over het communisme dat uit een oogpunt van theorie en ook van geestelijke rust toch niet alleen maar slechte kanten had. En dat in West-Duitsland niet goed werd begrepen. En over nog andere problemen van algemeen belang. Met de korte gebaren van één hand zijn inzichten onderstrepend legde hij me alles uit. Zelf zei ik bijna niets. Dat hoefde ook niet want het was duidelijk dat de theoreticus liever zelf het woord voerde. Mij kwam dat wel uit daar ik plotseling veel te overdenken had. Voorbij Koblenz luisterde ik dus met nog maar een half oor en met af en toe een

beleefd 'ja, ja'. Zodat de theorieën die ook vervolgens nog werden geponeerd hun bestemming slechts in losse flarden bereikten.

Ik was al aan de tweede chocoladereep begonnen toen me inviel dat Charles er niets mee te maken had. Het ging om de slachtoffers van zo'n man. Een nieuw gezichtspunt eigenlijk, want uit Vrij Nederland of PC maakte je zoiets niet op. Welke slachtoffers? Over de joden hadden we het nog niet gehad. Tenminste, niet over wat ze was overkomen. Daar zou ik dus straks over beginnen, als hij even z'n mond zou houden. Maar een antisemiet leek hij vanzelf al niet, nee. Nee... Zelfs in 1933 kon hij dat niet zijn geweest. Déze nazi had zijn eigen volk juist niet als een superras gezien...!

- Maar in een Mercedes rijdt hij wel, viel ik mezelf in de rede. Het was duidelijk zo'n type dat zich voor, tijdens en na elke wereldoorlog wel een Mercedes permitteren kon. En ik, als lifter, profiteerde daar dus van. En al zou hij dan geen antisemiet zijn, nogal doortastend bij de aanpak van sommige andere problemen was hij wèl... Wat zou hij goed vinden voor *mijn* zielsgeluk, als hij wat meer over me zou weten...? *Irgendeine innerliche Unruhe... Hij moest eens weten...!*

- Maar, kwam het tegenargument, - in dat geval zou hij niet de enige zijn die een mening klaar had. Christeneziele, nee. Het zou om te beginnen geen verschil maken met zo'n artiest van de beter verantwoorde ideeën in een 2CV. Tenminste, niet als het een Hollandse 2CV was. Als je in Holland wèl

Jood mocht zijn of homofiel, en ja, vanuit een 2CV gezien lag daar het probleem niet meer, dan kon je altijd nog naar de buitenste duisternis worden verwezen omdat je bij de psychiater liep. Of omdat je neurotisch gefrustreerd was, of Brabander, of middenstander, of Duitser, of katholiek... Mensen die het zo bekeken reden in een 2CV. Daarin versleepten ze Franse kaas en landwijn en een visnet voor hun volgende soupetje in de nacht van de tijd... Maar van een 2CV kreeg je geen lift, laat staan chocola. En moest ik deze lift nu weigeren, moest ik het portier gaan openduwen en me storten op het beton alleen maar omdat die Mercedes wel eens op een minder sympathieke manier verdiend kon zijn? - Nou... besloot ik: nièt voordat ik uit de eerste hand had vernomen hoe een 2CV werd verdiend. -

Ik besloot dat ik voortaan de gastvrijheid en de chocoladerepen van nationaal-socialistische weggebruikers zou accepteren maar hen tegelijk onder de neus wrijven wat ik van hun oplossing voor het algemene vraagstuk vond. Tenminste, van sommige consequenties van die oplossing. Want het wereldbeeld van andere mensen, had ik in de voorafgaande zomer achter op de scooter van een kapelaan al besloten - getweeën waren we een stuk tegen de Alpen op getuft - was op zichzelf genomen niet mijn zaak.

*

Ik keek door het raampje naar de heuvels van de

Taunus, waar de zon al door de nevels brak. En ik schepte adem. - *Interessant* was zo'n ontmoeting wel, stelde ik nu vast. - Een echte nazi, tjonge... Zelfs in Italië had ik zoiets nog niet beleefd. En dat je het wel beleven kon, met gewone fascistten dan en niet in een Mercedes, dat had ik dáár toch opgevat als juist een pikante charme van het bestaan langs de weg. Mensen waarover je in Holland alleen maar lezen kon en nooit op een manier waaruit viel op te maken dat het ook nog mensen waren... En om dan juist zulke mensen in het echt te kunnen aanhoren... Om ze hun argumenten op tafel te zien leggen zelfs. Was dat niet gewoon erg interessant? Viel daar niet van te leren? En ja: nu dus een echte *nazi*... En zonder berouw! En voor mij had die boef een bekeuring geriskeerd, hij bracht me van Keulen naar Frankfurt en hij stopte me vol met chocola! Voor mijn gezondheid, notabene!

- Zou *ik* dat allemaal doen, als ik een Mercedes had? - vroeg ik me nu af. Het leek niet zeker. - Nu ja... stelde ik de vraag nog een beetje bij: ...een 2CV? -

Voor een moment zag ik mezelf zitten in zo'n wagentje.

Maar godverdomd, wist ik nu. - Een 2CV, daar had ik helemaal nog nooit een lift van gehad! Dat was een leugen van het bioscoopbedrijf! De baardman van de ruige existentie met zijn patent op de betere mentaliteit - stopte zo'n figuur ook in het *ware* leven wel eens voor een gesjochten student? Zelfs in Frankrijk lieten ze je staan, de voertuigjes

van de verantwoorde ideeën. Zo even, toen we die pleurislijder van de Aachener Abzweig met zijn abonnement op Vrij Nederland en Tirade en Ratio en Taboe waren gepasseerd, want een Mercedes komt nu eenmaal harder vooruit dan een 2CV, zo even had ik me niet eens beschaamd gevoeld om die nazi. Ik had gewoon gedacht: - nèt goed!

- Waarom eigenlijk? - vroeg ik me nu af. - Wat had ik eigenlijk tegen zo'n man? Ja, die grimas. Maar een vreemd geval was het wel... -

Ik stuitte op mijn eigen verhouding tot de alternatief gezinde linksigheid, een wereldje waarmee ik toch minstens een raakvlak had. - Vreemd zit dat met mij, dacht ik dus nu. - Al die verantwoorde linkse ideeën van zo'n figuur in een 2CV, dat waren voor de helft toch ook de ideeën van mij... En de actuele bladen die zo'n type las, die las ik toch ook, wanneer ik er niet te lui voor was... -

- Maar ach, onderbrak ik nu mezelf. - Wat schoot ik met zulke overeenkomsten op. Met verwantschappen van deze soort schoten hoogstens sommige andere mensen iets op. Mensen met nog wat rek in hun bestaan schoten er iets mee op. Wie waren dat? Niet ik. -

*

De chocoladerepenfabrikant - dat dacht ik, maar later, toen ik meer gewezen nazi's had ontmoet, zou ik twijfelen aan dat beroep - had niet alleen theorieën en chocoladerepen. Hij had ook een tic.

Om de andere zin die hij uitsprak en zelfs midden in zijn zinnen onderbrak hij zijn betoog. Dan knikte hij mijn kant op en zei op een toon die geen tegenspraak verwachtte:

‘Stimmt?!’

En dan weer: ‘Stimmt?!’

En: ‘Stimmt?!’

Na een poosje ging het me irriteren.

‘Mmm, eh, ja...’ probeerde ik.

‘Stimmt?!’

‘Ja ja. Aber eh...’

‘Stimmt?!’

Ik kwam er niet tussen.

- Verdomd! - dacht ik. - Ik kon hem toch niet bij elke drie woorden gaan zeggen dat het nièt klopte? Dat je het ook nog anders kon zien, dat hij...

‘Stimmt?!’

Enfin, dacht ik, - laat maar.

Tegen het eind van de rit stelde ik echter een vraag voor alleen mezelf. - Waarom had hij het zo nodig om zijn wijsheid door mij beaamd te zien? Het *waren* toch best wel goede theorieën? Ook die ene - toch?

‘Stimmt?!’

- Hee... viel me nu iets in. - Over *angst* gesproken...

Ik dacht: - nou, broeder, het zal wel wezen. *Maar jij bent niet de enige uitzondering.* -

*

De speurtocht naar de verloren herinnering, zo kan elke ervaren therapeut ons uitleggen, brengt het verleden boven water in brokstukken die aan een andere samenhang gehoorzamen dan die van de oorspronkelijke chronologie. Deze willekeur bleek me het duidelijkst bij het opduiken van de herinnering waarvan de navolgende passage verslag uitbrengt. De ervaring op zichzelf was verrassend genoeg geweest om zich voor altijd in het geheugen te kunnen hechten – maar dit beklijven was niet gebeurd. Al vanaf diezelfde dag in 1962 of hoogstens vanaf een paar dagen later was ze vergeten. En voor hoe lang wel niet: voor een duur van achttien jaar. Pas de oprakeling waarvan dit hoofdstuk de vrucht is bracht ook deze herinnering weer binnen het zicht. Maar goed geconserveerd was ze daar in de diepte wel. Alsof het een gebeuren van de dag van gisteren was zo fris presenteerde zich nu het beeld. En opnieuw, zelfs na die achttien jaar, kon het beeld verrassen. Op de plaats die de oorspronkelijke volgorde van zaken me wijst, dus hieronder, volgt het verslag.

Bij Frankfurt bracht hij me naar de oprit voor Karlsruhe, een flinke omweg voor hem. Van mijn protest wilde hij echter niet weten. Oh, nee. En ook hoefde ik hem niet te bedanken. Integendeel juist. Nee. Hij reed dus door maar eenmaal met de oprit al in het zicht loodste hij zijn wagen naar een parkeerhaven, stopte daar en zette de motor af. Zijn grijze jas knoopte hij open - de zon scheen nu voluit - en met zijn linkerarm nog over het stuur gelegd draaide hij zich schuin naar mij toe.

'Nee, zei hij. '*Ganz im Gegenteil*. En dat wilde

hij me nu eens duidelijk zeggen. Ja, daar zette hij de motor even voor af. Want ik moest weten, het genoeg was geheel aan *zijn* kant geweest.'

Ik protesteerde.

'Nee, werkelijk. Het was hem aangenaam geweest. Dat mocht ik best wel van hem weten. Hij voelde zich verplicht. En wat hij dus alleen maar wilde dat was mij eens *recht herzlich danken*...

-Pfft... dacht ik. - Wat krijgen we nu? - Maar zijn toon, moest ik tegelijkertijd toegeven, was volledig veranderd. Het onderricht had plaats gemaakt voor een vorm van vertrouwelijkheid. Ik besloot dat ik toch maar even moest luisteren.

- Want ja... ging hij in dezelfde toon door – ik kon het misschien wel begrijpen. Hij moest veel rijden in zijn wagen. Vandaag kwam hij helemaal uit Berlijn. En zo alleen achter het stuur zat hij maar aan zijn theorieën te denken. Dat was ook niet altijd goed. En met zo'n jonge en intelligente intellectueel naast zich was het hem werkelijk aangenaam geweest. Ja, dat meende hij, zonder meer. Hij kwam daar eerlijk voor uit. Want ik moest begrijpen, *hij* was per slot van rekening maar een fabrikant ...'

- Weer zo'n bescheidenheid waar niets van aan is, dacht ik. Hij had me niet eens naar mijn studie gevraagd. En wat had ik zelf nu helemaal kunnen zeggen? Toch eigenlijk helemaal niets! De joden, ik had er niet eens over kunnen beginnen! Ik had gewoon de kans niet gehad!

Maar nieuwsgierig was ik nu toch wel... En ik liet hem verder praten, toch maar.

- En ik moest weten, vervolgde hij: - collega's, andere fabrikanten, die begrepen hem niet zo. Die waren in de algemene problemen niet zo geïnteresseerd. Dat niveau viel nogal tegen, hoor. Nee, daar moest ik me niet te veel van voorstellen. Dat leek meer dan het was. Die andere fabrikanten, die dachten eigenlijk alleen maar aan zaken... En ik niet. Ik was intellectueel. Ik had opleiding, cultuur, beschaving, niveau. Daar sprak hij toch eigenlijk veel liever mee. En hij mocht het zo graag doen: *ein Wenig zu plaudern...* En ik, ja, ik was intelligent, en ik had belangstelling. Ja, het was hem aangenaam geweest. Een goed gesprek, dat was het geweest.'

- Pfft... dacht ik weer, verlegen met het geval en nu ook verbijsterd. - De *mens* in de nazi...! Het hield vandaag niet op! Moest ik erin geloven? - Nou... overwoog ik - misschien toch wel... -

In het voorzichtige lachje waarmee hij me bedankte omdat het hem werkelijk zo aangenaam was geweest was iets doorgebroken dat ik niet langs me heen kon laten gaan. En dat ik ook niet langs me heen wilde laten gaan. Iets eerlijks was het, toch wel. Iets dat nog kwetsbaar was. Een beetje hulpeloosheid, dat leek het zelfs. Een soort van medemens, jawel... dat kon ik er toch wel in herkennen.

- En *tjezus*, schoot nu de overweging nog wat verder door - Juist ik moest zoiets kunnen snappen! Juist ik voelde het met mijn klompen aan! Waarom ging ik anders naar Griekenland? Hij moest eens weten...! -

En ik dacht: - Jij bent de domste niet, chocoladeboer. Ik ben nog niet met je klaar. -

We reden door tot dichtbij de oprit voor Karlsruhe.

Tot zover de episode die achttien jaar lang vergeten bleef. Nog wel onthouden was het moment en de wijze van het afscheid:

Met het afscheid dat volgde maakte ik een beetje haast. Het contact, vond ik, had nu wel lang genoeg geduurd. Zodat ik vergat een vraag te stellen die ik tijdens zijn uiteenzettingen nog had bedacht. Een vraag over de joden.

Toen ik al met mijn rug naar het geopende portier op het beton stond draaide ik me weer naar hem om. Ik deed wat ik altijd gedaan heb bij het afscheid van gastvrije automobilisten. Ik gaf hem een hand.

Terwijl zijn auto opstartte en wegreed dacht ik alweer aan iets anders. Ik herinner me dat nog goed en ik zie mezelf daar weer staan. Met mijn rugzak nog op de grond om eerst het terrein wat te kunnen verkennen dacht ik:

- Zo. Dat was dus een ex-nazi. De eerste tot dusver. En het was meteen al een ex-nazi die een beter argument vóór het Nationaal-Socialisme had gehad dan je in Holland aan argumenten er tégen leest. -

Met deze vaststelling begon het proces van een bekering.

*

Want inderdaad - voeg ik nog toe aan die oprakeling van 1980 - het was niet slechts de vruchtbare bodem die het theoretische zaad deed kiemen. Er was ook nog de wind die het zaad naar de bodem bracht. Het was een wind van de tijd zoals deze anno 1962 in mijn richting blies, afkomstig uit culturele supplementen, uit opiniërende media, films, studentenbladen, cabaretprogramma's. Een wind die zijn plaats wees aan onder andere het nationaal-socialistische kwaad. In het teken van deze samenhang ging binnen enkele minuten na dat afscheid een ontwikkeling van start. Wat voor het verslag van dit essay een reden is om inzake de genoemde wind en mijn verhouding ertoe al vooraf een paar metingen te verrichten. Daarom eerst een hoofdstuk gewijd aan het Holland van 1962 en aan een Duitse bezetting als geruststelling voor mijn en voor uw en voor ieders gelijk.

* * *